

УДК 93(477) «19»(І. Мазепа)

Т. Р. Каросва

ПОСТАТЬ ІВАНА МАЗЕПИ В УЯВЛЕННІ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПОЧАТКУ ХХ ст.

Міркуючи про обізнаність українців початку ХХ ст. з постаттю гетьмана І. Мазепи, науковці традиційно орієнтуються на освічені прошарки населення, які мали широкий доступ до різноманітної інформації, зокрема друкованої. У статті окреслюються можливі уявлення українських селян Російської імперії, враховуючи доступні для них джерела інформації: фольклор, друкована продукція та інформація, отримувана в школі й церкві. Чи не вперше звертається увага на такий канал комунікації як масова народна, так звана лубочна, книга, фінансово доступна для соціальних низів. Акцентується на тому, що попри великодержавницький тиск образ «державного зрадника» не прижився в народі, інтерпретувався у «козацького зрадника» (у дихотомії Палій – Мазепа).

Ключові слова: Іван Мазепа, уявлення, український селянин, фольклор, лубочна книга.

Постановка проблеми. Постать українського гетьмана І. Мазепи продовжує залишатися для істориків досить контроверсійною. Оцінка його діяльності навіть серед вітчизняних дослідників вирізняється значним розкидом думок від схвальних до негативних. Хоча будь-яка держава намагається вплинути на оцінки населенням історично значущих постатей, проте не завжди стовідсотково вдається. У Російській імперії такий тиск був утрудненим через слабку втягненість українського селянства, на відміну від освічених прошарків, у загальноросійський інформаційний простір, тому цікаво простежити уявлення соціальних низів про постать Мазепи, одного з найвідоміших українських гетьманів.

Аналіз останніх досліджень. Наприкінці 2000-х рр. на державному рівні відзначалися події 300-річної давнини, пов'язані з ім'ям І. Мазепи. Науковцями було започатковано та здійснено чимало нових досліджень. На сьогодні існує розлога бібліографія літературознавчих досліджень інтерпретації образу Мазепи в зарубіжній та вітчизняній літературі [1; 2; 3]. Є історіографічний нарис студіювання постаті гетьмана у XVIII–XX ст. [4]. Проте вчені в своєму аналізі апелюють до освічених прошарків українського населення, яким була доступна різноманітна наукова та художня література, а уявлення соціальних низів, зокрема селянства, досі залишаються поза їхньою увагою.

Мета. Окреслити можливі уявлення українських селян Російської імперії початку ХХ ст. про гетьмана Мазепу, враховуючи доступні для них джерела інформації: фольклор, доступну друковану продукцію та інформацію, отримувану в школі й церкві. Особливу увагу звернути на масову народну, так звану лубочну, книгу, яку завдяки дешевиці могли придбати на ярмарку соціальні низи.

Виклад основного матеріалу. Вивчаючи наукову історичну літературу вдалося виявити, що М. Грушевський вважав, що в народних масах Мазепа ніколи не був популярним, оскільки був гетьманом панським, вірним прислужником московського уряду, пильним виконавцем царських велінь [5, 46]. Радянська історіографія вторила йому, навіть у 1991 р. історик Б. Литвак писав: «Український народ не приймав “свого” з точки зору сучасних українських націоналістів “благодійника”» [6, 14]. Спробуємо підтвердити чи спростувати цей погляд.

Хоча на державному рівні в Російській імперії тривалий час проводилася політика організованого історичного забуття постаті гетьмана Мазепи, освічена читацька публіка початку ХХ ст. була добре знайома з ним. І справа не тільки в знанні творів О. Пушкіна, зокрема його поеми «Полтава», що вивчалася у початковій школі, а й у популярності постаті самого гетьмана, про якого писали англійські, французькі, німецькі, чеські, польські, шведські автори тощо. Образ Мазепи швидко увійшов в європейську літературу та мистецтво ще у XVIII ст., дещо пізніше зайняв своє місце в українській та російській. Якщо європейських митців приваблювали насамперед події приватного життя Мазепи, оповиті легендами, то українських і російських митців більше цікавили політична роль і військові звершення гетьмана. В цілому, зарубіжній літературі притаманна була його романтично-нейтральна оцінка, російській – негативна, українській – позитивно-негативна в залежності від часу написання того чи іншого твору, точки зору письменника на події. Українські та російські історики також не випускали фігуру гетьмана з кола зору, відштовхуючись у своїх трактуваннях від імперської історіографії, навіть при спробах позитивного оцінювання.

Українські селяни не мали можливості ознайомитися з таким широким колом вітчизняних і європейських авторів, палітрою їхніх поглядів на гетьмана. Вони не мали фізичного та фінансового доступу до цих джерел, проте про існування історичної фігури Мазепи їм було відомо. Основними джерелами інформації для них були фольклорні твори, доступна дешева друкована продукція, шкільна освіта та церковні проповіді.

Ймовірно, саме через фольклор селянин вперше знайомився з ім'ям Мазепи. Дослідники українського історичного фольклору констатують неоднозначність оцінки діяльності гетьмана в українській пісенній спадщині. М. Коновалова, наприклад, вказує, що «у фольклорі та давній українській літературі образ І. Мазепи трактувався як образ зрадника, запроданця-авантюриста. В історичних піснях ім'я гетьмана супроводжувалося епітетом “проклятий”, що пішло від анафеми, але не за зраду російському царю, а за арешт Палія» [1, 14]. Справа в тому, що у піснях народ створив образ славного лицаря України Семена Палія, захисника національних, релігійних та соціальних прав нації, а гетьман Мазепа посів місце антигероя [1, 15]. Хоча у прозовому фольклорі (легендах і казках) також переважали негативні тенденції у змалюванні образу гетьмана, проте народ уже не проклинав його, а в деяких творах навіть висловлював співчуття. М. Коновалова зауважує, що «принципи відбору й організації матеріалу у піснях і в прозовому фольклорі різні, тому у них різні сюжети і мотиви, система зображальних засобів. У прозовому фольклорі зустрічаємо елементи казкової обрядовості, залучення мандрівних мотивів, генетичні витоки яких сягають міфології. <...> Полтавська битва у народній прозі змальована суто з позицій фольклорної естетики, у якій реалізм органічно переплітається з образами фантастично-міфологічними. І хоч Мазепа завжди програє бій, у ставленні народу до нього немає зневаги, чи ненависті, тут спостерігаємо радше байдужість і навіть співчуття» [1, 15].

Ще з дитинства селянські діти могли чути про гетьмана у церкві. Як відомо, 12 листопада 1708 р. Російською православною церквою на нього була накладена анафема. Про цю подію щороку нагадували у чині Торжества православ'я, у першу неділю Великого посту, до 1869 р., після якого перестали згадувати ім'я «Ивашки Мазепы» як державного злочинця, якому оголосили анафему. Відтоді виголошувалися лише 12 загальних анафематизмів без згадування конкретних осіб. Здавалось би православна церква залишила гетьмана у спокої, проте в червневій Мінеї існувала служба, присвячена Полтавській перемозі Петра І, майже забута, але у 1909 р., під час святкування 200-річчя Полтавської битви, її згадали у багатьох храмах. І ім'я гетьмана у негативних конотаціях знову зазвучало з амвону [7].

Початкова школа також реалізовувала державну політику. Шкільна програма російських навчальних закладів будь-якого рівню містила інформацію про «славні перемоги» Петра І, де згадувалися дії гетьмана Івана Мазепи як зрадника. Кращому засвоєнню матеріалу мало сприяти вивчення фрагменту поеми «Полтава» О. Пушкіна, що вимагалось навіть від учнів церковнопарафіяльних шкіл [8, 18].

Ще одним соціальним каналом комунікації для освічених селян була друкована продукція, що охоплювала книги, періодику та візуальну продукцію. Як відомо, досі однозначно достовірного портрету Івана Мазепи не виявлено [9], оскільки тривалий час в імперії усі його зображення знищувалися, відповідно масової візуальної друкованої продукції не існувало. З інших видів друкованої продукції селянам найдоступнішою була дешева лубочна книга, російський варіант європейської масової народної книги. Журнали, де могли би писати про Мазепу, через їхню вартість були малодоступними для селян.

Як відомо, московські лубочні книги продавались видавцями від 75 коп. за сотню, книги в 2, 3 і 5 коп. були вже дорожчим товаром, ціною в 10 коп. вважались дорогими [10, 23]. Лубочні торговці продавали ці книги мінімально з подвійним наваром. Низька їхня вартість обумовлювалася не лише відповідною якістю, а й високими тиражами у 10–15 тис. прим., іноді до 40 тис.

Оскільки у дореволюційний період жодна бібліотека України не отримувала обов'язковий примірник книжкових видань, звернемось до електронного каталогу Російської національної бібліотеки (колишньої Імператорської публічної бібліотеки у Санкт-Петербурзі). За цим каталогом за 1832–1916 рр. у Російській імперії друком вийшло 105 видань, у назві яких фігурує слово «Мазепа». Частина видань призначалася підготовленій публіці, наприк-

лад роман П. Голоти (1812 – після 1857) «Іван Мазепа» (2 т., М., 1832), Ф. Булгаріна (1789–1859) «Мазепа» (2 т., Санкт-Петербург, 1833–1834), численні переклади поеми Байрона «Мазепа» тощо. Але більшість продукції з огляду на прізвища видавців була лубочною. Серед московських підприємців популярністю користувався твір відомого автора-лубочника С. Извольського. У О. Манухіна оповідання «Іван Мазепа, гетман Малороссии» передруковувалося 6 разів у 1868, 1871, 1873, 1879, 1883, 1894 рр., у О. Коновалової – 4 рази (1898, 1907, 1911, 1913), у І. Ситіна уже «Іван Мазепа – гетман малороссийский» 5 разів (1883, 1893, 1895, 1898, 1902), а потім ще у парі з повістю В. Лужіна «Редкий случай» – 5 разів (1908, 1910, 1912, 1915 (двічі)). До використання твору С. Извольського вдалися також московські лубочники Бахметев у 1869 р., П. Шарапов у 1882 р., А. Абрамов у 1888 р., Ф. Філатов у 1904 р. Книгу друкували обсягом у 72 або 108 с., відповідно на початку ХХ ст. на ринку примірник коштував від 10 коп. до 15 коп. [11].

Київський лубочний видавець Т. Губанов звернувся до допомоги до А. Неврозова, який написав повість «Іван Степанович Мазепа, малороссийский гетман», що передруковувалася у 1895, 1898, 1899, 1901 рр. Київська продукція традиційно була дорожчою на кілька копійок через менший обсяг ринку.

Автори лубочних видань історичної тематики традиційно наслідували пануючі історіографічні оцінки. У випадку з Мазепою сюжетна лінія урізноманітнювалася за рахунок експлуатації «любовної» лінії.

Отже, за півсторічну історію лубочного продукування можемо однозначно ідентифікувати 24 видання. Як правило, кожне з них друкувалося тиражем до 10 тис., тому можемо припустити, що 240 тис. прим., присвячені Мазепі, знайшли свого читача. Це було досить широке поширення біографічного видання, особливо враховуючи те, що видання національної інтелігенції, присвячені гетьману, обмежувалися накладом до 500 прим. Наприклад, «Листи гетьмана Івана Мазепи до Мотрі Кочубіївни» (Полтава, 1908).

Ймовірно, першою вітчизняною спробою пробитися до українського демократичного читача була поява російськомовного історичного роману М. Старицького «Мазепа» (1898). Роман друкувався в популярному, ледь не бульварному, часописі «Московський листок», що мав десятки тисяч передплатників в імперії. Наслідуючи французьким журналам, що друкували романи А. Дюма, історична літературна колонка тут з'являлася двічі на тиждень: у понеділок та середу. За спостереженням сучасних літературознавців поява роману у такому виданні свідчила про формування масової літератури в імперії, причому літератури призначеної й українському читачеві [12, 47]. Науковці стверджують, що письменник у такий спосіб намагався долучитися до вибудовування історичного українського міфу, проте в цілому роман залишився малодоступним селянам і через мову, і через фінансову доступність, і через заборону подальшого його передруку.

З врахуванням популярності постаті Т. Шевченка серед українського селянства можна припустити, що воно могло довіритися його оцінкам Мазепи. Як відомо, Тарас Григорович спеціально не характеризував гетьмана, лише декілька разів згадав його ім'я у творах. Водночас дав різко негативну оцінку історичному антиподу гетьмана – Петрові І. Звідси можна було б судити про почуття поета, проте він дуже позитивно ставився до Палія, з яким пов'язував найкращі часи в Україні, очевидним у цьому випадку є його оцінка гетьмана. Коновалова вказує, що у поемі «Чернець» поет зводить Палія і Мазепу, але «не як суперників по зброї, а виразників двох напрямів несамостійної, та все ж української політики. Перший уособлює стихію козацьких настроїв, другий – державницьку страсотерпність» [1, 13]. Враховуючи таку тактику поводження Шевченка з героями, можна припустити, що селянам складно було розібратися у тонкощах авторського трактування образів, тому вони залишалися у полоні традиційних фольклорних оцінок Мазепи.

Висновки. Отже, можна погодитися з поглядом М. Грушевського про слабку популярність Мазепи в українських селян початку ХХ ст. Водночас попри тривалу державну політику на витіснення з історичної пам'яті імені гетьмана, вони знали про його існування. В їхній уяві загальні негативні конотації, пов'язані з цим ім'ям, зосереджувалися навколо особистісних характеристик гетьмана як людини, а не державного або військового діяча. Мазепа не уособлював для українців національну героїчну фігуру. Попри тиск ідей великодер-

жавницької історіографії, російської шкільної освіти, доступної друкованої продукції образ «державного зрадника» не прижився у народній свідомості, зазнав скоріше інтерпретування у «козацького зрадника», тобто був вписаний у «свій» козацький контекст. Попри намагання національно свідомої інтелігенції ознайомити селян з іншими оцінками, слабкість української друкованої комунікації не змінили початкового досить відстороненого погляду селян на цю «панську» постать українського минулого.

Список використаної літератури:

1. Коновалова М. М. Гетьман Мазепа у фольклорі і літературі / М. М. Коновалова : автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01 / Донецьк. нац. ун-т. – Донецьк, 2001. – 19 с.
2. Тарасова О. В. Еволюція художньої рецепції образу гетьмана Івана Мазепи в українській літературі XVII – XX століття / О. В. Тарасова : дис... канд. філол. наук: 10.01.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2001. – 188 арк.
3. Виноградова О. М. Концепція характеру гетьмана Мазепи в українській історичній романістиці / О. М. Виноградова : дис... канд. філол. наук: 10.01.01 / Одес. нац. ун-т ім. І. Мечникова. – Кіровоград, 2005. – 187 арк.
4. Ковалевська О. О. І. С. Мазепа в історіографії XVIII–XX століть / О. О. Ковалевська : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецьк. держ. ун-т. – Донецьк, 1997. – 185 арк.
5. Грушевський М. Нариси історії українського народу / М. Грушевський. – Київ, 1990. – 439 с.
6. Литвак Б. Гетман-злодей / Б. Литвак // Костомаров Н. Мазепа. – Москва, 1992.
7. Глушенко А. Анафема Мазепі: чи існують для неї канонічні підстави? [Електронний ресурс] / А. Глушенко. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/digest/2010/11/23/5721>.
8. Программы для церковно-приходских школ / Училищ. Совет при Святейшем Синоде. – Санкт-Петербург, 1905. – 78 с.
9. Ковалевська О.О. До питання атрибуції портретів І. Мазепи / О. О. Ковалевська // Сіверянський літопис. – 2006. – № 1. – С. 102–108.
10. Сытин И. Д. Жизнь для книги / И. Д. Сытин. – Москва, 1960. – 326 с.
11. Кароєва Т. Чи була в Російській імперії українська книжкова «попса»? [Електронний ресурс] / Т. Кароєва // [Historians.in.ua](http://www.historians.in.ua) [веб-сайт]. – Режим доступу : <http://www.historians.in.ua/index.php/doslidzhennya>.
12. Кирильчук О. Читацький фактор у методологічній системі постколоніальних студій (на матеріалі діалогії Михайла Старицького «Мазепа») / О. Кирильчук // *Наук. зап. Нац. ун-ту «Острозька академія». Сер. : Філологічна.* – 2014. – Вип. 41. – С. 45–49.

References

1. Konovalova, M.M. (2001). *I.Mazepa in folklore and literature* (Unpublished master's thesis). Donetsk National University. Donetsk Lviv. (in Ukr.)
2. Tarasova, O.W. (2001). *Evolution of artistic reception of Hetman Mazepa's image in Ukrainian literature of XVII – XX centuries* (Unpublished master's thesis). Kyiv National University. Kyiv. (in Ukr.)
3. Vinogradova, O.M. (2005). *The concept of the character of Hetman Mazepa in Ukrainian historical romanticism* (Unpublished master's thesis). Odessa National University named after I.I. Mechnikov. Kirovograd. (in Ukr.)
4. Kovalevsky, O.O. (1997). *I.S. Mazepa in historiography of the XVIII-XX centuries* (Unpublished master's thesis). Donetsk State University. Donetsk. (in Ukr.)
5. Hrushevsky, M. (1990). *Essays on the history of the Ukrainian people*. Kyiv.
6. Litvak, B. (1992). *The hetman-villain*. In Kostomarov, N. *Mazepa*. Moscow. (in Ukr.)
7. Glushchenko, A. (2010). *Anathema Mazepa: Are there any canonical grounds for her?* Retrieved from <http://www.istpravda.com.ua/digest/2010/11/23/5721/> (in Ukr.).
8. (1905). *Programs for parochial schools*. St. Petersburg. (in Russ.)
9. Kovalevska, O.O. (2006). To the issue of attribution of portraits of I. Mazepa. *Siveryanskyy litopys (Siveryansky Chronicle), 1*, 102-108. (in Ukr.)
10. Sytin, I.D. (1960). *Life for the book*. Moscow. (in Russ.)
11. Karoyeva, T. (2014). *Was the Ukrainian book «pop» in the Russian Empire?* Retrieved from <http://www.historians.in.ua/index.php/doslidzhennya>. (in Ukr.)
12. Kirilchuk, O. (2014). Reading factor in the methodological system of postcolonial studies (based on the biography of Mikhail Staritsky «Mazepa») // *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiya». Ser. : Filolohichna (Scientific notes of the National University «Ostroh Academy»). Series: Philological, 41*, 45-49. (in Ukr.)

Abstract

Karoyeva T. Concept of Ivan Mazepa Personality that Ukrainian Peasants of Russian Empire had in the Forepart of the XXth century.

Introduction. *Wondering about awareness Ukrainians had of hetman Mazepa's personality in the forepart of the XXth century, scientists traditionally focus on educated social strata that had broad access to varied information including published sources.*

Purpose. *The paper describes concepts Ukrainian peasants of Russian Empire could have, given the information sources accessible to them.*

Results. *Comprehensive analysis of peasants' concepts is based on folklore sources, printed matter that was practically and financially accessible as well as on information provided at schools and churches. It is noted that folklore remained to be the primary source of value judgments for Ukrainian peasants. As a result, negativistic perception of the hetman's personality was focused on his personality traits as an individual rather than a state figure or a military leader. For Ukrainians, Mazepa didn't personify a national hero. At the same time, attention is paid to the fact that in spite of pressure exerted by great-power historiography, Russian school education and Russian printed matter the image of «betrayal of the state» didn't confix itself upon the folk but rather was interpreted as «betrayal of Cossacks» (within the frame of Paliy – Mazepa dichotomy) i.e. was implemented in the local national context. Efforts made by nationally conscious intellectuals in order to familiarize peasants with different assessments of that figure never gave any tangible result in the forefront of the XXth century due to weakness of Ukrainian-language printed matter communication.*

Originality. *Virtually for the first time, attention is drawn to the communication channel represented by popular so-called «lubok» books published in mass editions that, due to their cheapness, lower classes were able to buy at trade fairs. The author laid stress on the fact that lubok books reproduced imperial ideological judgment.*

Key words: *Mazepa, concept, Ukrainian peasant, folklore, lubok book*

Одержано редакцією 12.10.2017
Прийнято до публікації 12.12.2017

УДК 94(477.6)»1870/1917»

В. О. Кулік

СОЦІАЛЬНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ВЖИВАННЯ АЛКОГОЛЮ В ЗАВОДСЬКИХ ТА ШАХТАРСЬКИХ ПОСЕЛЕННЯХ ДОНЕЦЬКО-ПРИДНІПРОВСЬКОГО РАЙОНУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Вивчено соціальні та економічні аспекти споживання алкоголю робітництвом Донеччини та Придніпров'я в імперську добу. З'ясовано, що обсяги та практики споживання алкоголю населенням заводських та шахтарських міст не надто вирізнялися з-поміж практик жителів інших поселень. Показано, як державна влада та адміністрація підприємств протистояли пиятиці робітників.

Ключові слова: *заводські та шахтарські поселення; корпоративні міста; споживання алкоголю; Донбас; Юзівка; дозвілля робітників.*

Постановка проблеми. Одним із найбільш яскравих вражень, що залишили письменники та публіцисти кінця XIX – початку XX ст. після відвідання заводських та шахтарських міст Донбасу, були спогади про масову пиятику населення. Відомий письменник, сатирик Аркадій Аверченко, який юнаком працював деякий час на шахтах Донеччини, так писав про практики пияцтва: «І всі мешканці цього місця [поселення не уточнює – авт.] пили, як шевці, і я пив не гірше за інших... Все їхнє життя мало такий вигляд, що народжувалися вони для горілки, працювали і губили своє здоров'я непосильною роботою – заради горілки і вирушали на той світ при найближчій участі і допомоги тієї ж горілки» [1]. Подібні враження висловлювали інші публіцисти; на надмірне споживання алкоголю робітниками та шахтарями нарікали підприємці, фабричні інспектори, а також місцеві представники державної влади.

Під впливом цих джерел у сучасній науковій та публіцистичній літературі виникла тенденція зображувати пиятику як майже єдину розвагу робітників; у результаті склався образ жителів робітничих поселень як надзвичайно схильних до асоціальної поведінки [2; 3].

Метою статті є верифікація тези про надмірність пиятики шахтарів та робітників Донбасу та Придніпров'я у порівняльному контексті. Стаття відповідає на два питання: 1) наскільки практики та обсяги споживання алкоголю населенням заводських та шахтарських міст вирізнялися з-поміж практик жителів інших міст? 2) Як державна влада та адміністрація підприємств протистояли цьому соціальному лиху і наскільки успішними були ці заходи?

Виклад основного матеріалу. Надмірне споживання алкоголю не було явищем, характерним тільки робітництву. Це також важлива частина соціальних практик на селі, де, за словами Антона Чехова, «горілку тріскають відчайдушно». Часте вживання алкоголю було характерним і для соціальної еліти заводських та шахтарських поселень. Гірничий інженер Олександр Фенін так згадував про службовців шахтарських містечок Донбасу 1890-х рр.: «Рудниковий світ перебуває у важкій нудності, розважаючись ходінням в гості на горілочку